

УДК 159.92

DOI 10.18372/2786-823.1.17498

Дергач Маргарита Альфрігівна

доктор педагогічних наук, доцент,

Хортицька національна академія,

м. Запоріжжя, Україна

margarita_solo@ukr.net

Ісмоїлова Анастасія Михайлівна,

магістр спеціальності 016 «Спеціальна освіта».

Хортицька національна академія,

м. Запоріжжя, Україна

aivanancy2018@gmail.com

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ТА КРЕАТИВНІСТЬ В СИСТЕМІ КОМПЕТЕНТНОСТЕЙ СУЧАСНОГО ШКОЛЯРА

***Анотація.** У статті представлено результати теоретичного узагальнення сучасних психологічних уявлень про критичне мислення та креативність, їх зв'язок і вплив на пізнавальну сферу особистості та емпіричного дослідження критичного мислення учнів старших класів, які займаються творчістю.*

***Ключові слова:** критичне мислення, креативність, школярі старших класів.*

***Annotation.** The article presents the results of a theoretical generalization of modern psychological ideas about critical thinking and creativity, their connection and influence on the cognitive sphere of the individual, and an empirical study of the critical thinking of high school students who are engaged in creativity.*

***Key words:** critical thinking, creativity, high school students.*

Формування людини здатної ефективно створювати майбутнє є пріоритетом сучасної освіти. На цьому положенні наголошується в Законі України «Про освіту» [1], а в концепції розбудови Нової української школи чітко визначаються ключові компетентності освіти, які має набувати дитина протягом шкільного навчання за допомогою творчих здібностей та системи вмій [2], зокрема критичного мислення. Актуальність звернення до питання формування критичного мислення та креативності зумовлюється особливостями розвитку мислення школярів. Саме шкільний період в онтогенезі особистості є найсприятливішим для розвитку здатність до обробки інформації, її критичного осмислення, вдосконалення творчих задатків, що стає запорукою успіху не тільки в навчанні, але й існуванні в сучасному інформаційному суспільстві.

Проблема творчого, критичного мислення розглядається багатьма дослідниками II половини XX – початку XXI століть. В багатьох працях відомих педагогів і психологів визначено характерні особливості критичного мислення. Розглянемо основні теоретичні положення, які стали базовими для нашого дослідження.

У наукових роботах, присвячених проблемі розвитку критичного мислення зазначено, що воно є типом мислення, спрямованим на вирішення проблем, зокрема, дослідження лінії аргументації (гіпотези, критеріїв, дефініцій, аргументів, фактів тощо), аналіз альтернативних рішень, прогнозованого результату та ін. Проте розроблений вченими значний спектр аспектів розвитку мислення не вирішують усього кола питань, пов'язаних з формування критичного мислення старших школярів.

Тому **метою дослідження** стало узагальнення психологічні ідеї щодо сутності і змісту поняття «критичне мислення», його зв'язок і значення в розвитку креативності учнів старшого шкільного віку.

Критичне мислення – це науковий тип мислення. Іншими словами, це інструмент психіки, який відповідає за аналізування, синтез, оцінювання, встановлення послідовних та логічних зв'язків в інформаційному полі, в якому

існує і діє людина [3]. Розвиток критичного мислення починається з раннього дитинства та продовжується все життя, впливаючи на професійне та особисте становлення людини. Одним із найбільш бурхливих періодів розвитку вміння критично мислити є шкільний вік, адже саме тоді перед дитиною постають нові, вже більш дорослі питання, поступово розвивається креативність, набуваються ключові життєві компетентності [4].

Поняття «креативна компетентність» ввів Р. Епштейн, який визначав його як готовність людини адаптивно застосовувати знання, самостійно обговорювати схему знань і прагнути до самовдосконалення. Перш за все, креативна компетентність включає в себе здатність до креативного мислення. Дж. Гілфорд окреслив поняття «креативне мислення» як один із видів мислення, що характеризується створенням людиною суб'єктивно нового продукту та новоутвореннями в самій пізнавальній діяльності з його створення [5].

Р. Стернберг і Т. Лубарт визначають загальні вимоги до процесу креативного мислення незалежно від проблеми, на яку він спрямований:

- зміна структури зовнішньої інформації та внутрішніх уявлень за допомогою формування аналогій і поєднання концептуальних прогалін;
- постійне переформулювання проблеми;
- застосування існуючих знань, спогадів і образів для створення нового та використання старих знань і навичок у новому ключі;
- використання невербальної моделі мислення [Там само].

Процес критичного мислення вимагає внутрішнього напруження, активізації розумових процесів, зокрема, прийомів розумової діяльності:

- виділення основного, аналіз і синтез;
- порівняння та абстрагування;
- узагальнення;
- систематизації і класифікації;
- конкретизації;

- визначення та пояснення понять;
- доказ і спростування тверджень;
- визначення проблеми і знаходження варіантів її рішення та ін.

Такі прийоми розумової діяльності формують критичне мислення, яке, у свою чергу, є явищем вищого порядку, процесом вирішення проблем, що потребують нестандартного підходу.

Критичне мислення активізується через розв'язування проблемних задач. Науковці вважають, що пусковим механізмом критичного мислення є суперечність, а головним результатом – судження. Розглянемо це положення більш детально.

Д. Браус і Д. Вуд визначають критичне мислення як розумне рефлексивне мислення. Критичне мислення, на їхню думку, це пошук здорового глузду – як міркувати об'єктивно і діяти логічно з урахуванням і своєї точки зору, і думок інших, вміння відмовитися від власних упереджень.

Ф. Станкато зазначав, що критичне мислення – це формулювання суджень відносно правдивості та реальності заяв або відповідей щодо розв'язання проблем. У свою чергу, Д. Халперн зазначав, що критичне мислення є явищем, яке характеризується виваженістю, логічністю та цілеспрямованістю.

Р. Пауль пропонує розуміти критичне мислення як засіб корекції та ліквідації помилок у процесі власного мислення особистості, що перебуває в безперервному пошуку.

В. Шарко вважає критичне мислення складним процесом, який починається із ознайомленням з інформацією, а закінчується прийняттям рішення [6].

За М. Ліпманом, критичне мислення – це процес самостійного і відповідального ухвалення рішень на підставі критеріїв та контексту, що супроводжується самокорекцією.

Узагальнюючи наведені твердження можна зазначити, що поняття критичного мислення вміщує в себе інтелектуальні аспекти, спрямовані на вибірковість, послідовність та логічність. Проте, К. Мередит і Д. Халперн

виокремлюють творчі, креативні чинники, тобто синтезуючі, які утворюються в процесі взаємозв'язку почуттів, уяви і мислення та стають вирішальними в розвитку критичності людини [7].

В сучасному науковому світі існує думка, що симбіоз критичного і креативного мислення є високорозвиненим продуктивним мисленням.

Концептуальною основою для розробки структури продуктивного мислення стали наукові дослідження М. Вертгеймера, Т. Харсона, Дж. Чаффі та ін., а також наукові пошуки, здійснені в працях А. Деббінк, А. Мешон [8], А. Окнова [9] та ін., які показали роль і місце мислення особистості у структурі діяльності та визначили вплив мислення на особистість .

На думку М. Вертгеймера, продуктивне мислення – це мислення інсайту, яке веде до народження нових ідей та вибухової зміни, що, в свою чергу, змінює наші погляди на світ [10].

У свою чергу, Т. Харсон вбачає у продуктивному мисленні двосторонню суть: з одного боку – це креативне, а з іншого – критичне мислення, які використовуються окремо одне від одного [11].

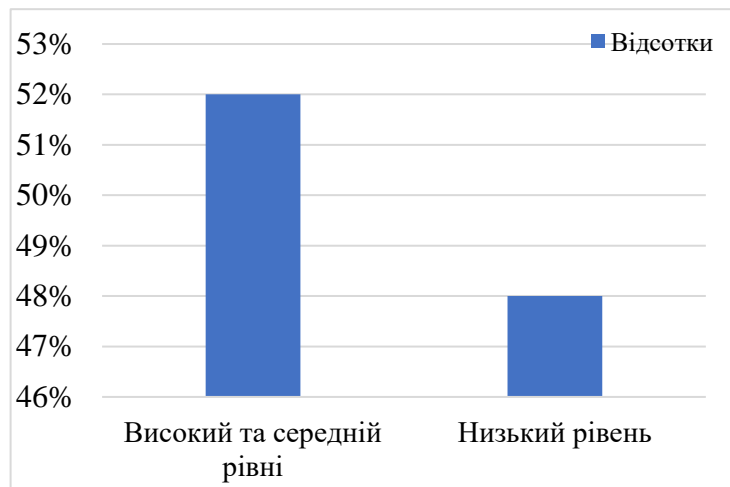
На думку Дж. Чаффі, креативне мислення, є результатом відкриття нового або покращеного рішення проблеми, а критичне мислення – є таким, за допомогою якого досліджуються і апробовуються запропоновані рішення, а також доводиться їх доцільність [7]. Креативне мислення спонукає до народження нових ідей, тоді як критичне – випробовує ідеї на наявність недоліків у них. Обидва види мислення необхідні для ефективного вирішення проблем, хоча вони несумісні: креативне мислення є перешкодою для критичного і навпаки. Для креативного мислення думки повинні бути вільними, а критичне судження відбирає і визначає найкращі та найефективніші ідеї. Проте, враховуючи складність і суперечливість життєвого простору людини, необхідність пошуку нових способів розв'язання життєвих суперечностей хочемо приєднатися до позиції О. Тягло: «Критика і творчість – дві необхідні складові плідного розв'язування нетривіальних проблем» [12, с. 151].

Узагальнення теоретичного матеріалу дало можливість сформулювати гіпотезу: залучення школярів до творчої діяльності сприяє розвитку критичного мислення. В межах експериментального дослідження довільним методом була створена вибірка, яку склали 25 дітей віком від 14 до 17 років, серед яких 22 випробуваних відвідували наукові гуртки, або займалися художньою творчістю в позашкільних закладах. Дослідження проводилося протягом 2021/2022 н.р на базі Наукового ліцею Комунального закладу вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради. Випробуваним пропонувалися такі діагностичні методики:

1. Тест на діагностику креативності (Д. Гілфорд, модифікований: три субтести). Мета: діагностика креативності та творчого мислення.
2. Тест на 6 типів логічного зв'язку. Методика «Складні аналогії» (І. Ю. Кулагіна, В. Н. Калюцький). Мета: діагностика логічних відношень та абстрактних зв'язків.
3. Опитувальник «Критичного мислення». Мета: діагностика рівня розвитку логічного мислення.
4. Авторська анкета з додаткової діагностики критичного мислення старшокласників.

Використання опитувальника вимірювання критичного мислення дозволив виявити у випробуваних такі вміння: робити логічні висновки, оцінювати послідовності, аналізувати та робити висновки про зміст явищ, оцінювати зміст текстів, знаходити помилки, пов'язані з подвійними сенсом та вміння відсіювати більш вагомую інформацію серед малоінформативної. Критерії оцінювання визначалися як: сформовані, частково сформовані або несформовані. Результати представлено на рисунку 1.

Аналіз отриманих даних дозволяє стверджувати, що у половини випробуваних спостерігається середній та високий рівні розвитку критичного мислення, а саме у 13 або 52% дітей. Інші 12 випробуваних (48%) виявили низький рівень.

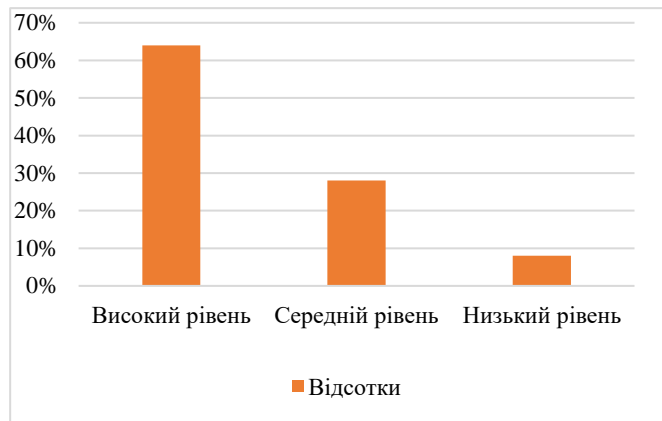

Рис. 1. Результати діагностики критичного мислення за опитувальником «Критичне мислення»

Детальний аналіз відповідей випробуваних виявив, що найбільші складності викликали завданнями на виявлення вміння формувати логічні висновки. Ця категорія була оцінена як частково сформована або несформована у 20 (80%) учасників дослідження. Найбільших успіхів респонденти здобули в умінні оцінювати послідовності висновків, а саме у 13 (52 %) учасників ця категорія відмічається як сформована.

В тестуванні випробуваних за методикою «Складні аналогії» відповіді оцінювались за 6 типами взаємозв'язку (20 пар слів): причинно-наслідковий (переляк-втеча), зіставлення (світло-темрява), кількісний (море-океан), збірний (вівця-стадо), синонімічний (ворог-супротивник), видовий (ягода-малина). В результаті тестування, 100 % випробуваних зробили помилки в категоріях збірного та кількісного взаємозв'язку.

Водночас, найкращі показники виявилися з категорії синонімічного зв'язку, а саме 23 (92 %) учасниками з 25 безпомилково виконали ці завдання. Загалом, 16 (64 %) з 25 випробуваних продемонстрували середній рівень розвитку вміння розрізняти аналогії. 2 (8 %) –високий рівень та інші 7 (28 %) – низький рівень (рис. 2).

Рис. 2. Результати діагностики у випробуваних здатності до встановлення логічних зв'язків

Наступним кроком експериментального дослідження було виявлення рівня у випробуваних рівня розвитку креативності за допомогою трьох субтестів (за Дж. Гілфордом): діагностика здатності до вербальної творчості «Використання предметів» (завдання – запропонувати якнайбільше варіантів використання певного предмету), «Вираз» (завдання – створити речення, кожне слово якого починається з певної літери); діагностика здатності до візуальної творчості (за П. Торренсом) «Заверши фігури» (завдання – продовжити малюнки).

За результатами субтестів «Використання предметів» та «Вираз» 10 (40 %) випробовуваних виявили низький рівень розвитку вербальної творчості, 2 (8 %) показали високі результати розвитку творчих здібностей, 13 (52 %) виявили показники середнього рівня. Результати діагностування креативності за методикою П. Торренса представлено в таблиці 1.

Таблиця 1

Результати діагностики за окремими критеріями субтесту «Заверши фігуру»

Рівні	Критерії оцінки				
	Швидкість	Оригінальність	Розробленість	Супротив зімкненню	Абстрактність назви
Високий	100%	8%	8%	8%	0%
Середній	0%	44%	46%	46%	56%
Низький	0%	48%	44%	44%	44%

Аналіз отриманих даних виявив, що найкращі результати випробувані продемонстрували за критерієм швидкості – 100 %. Оцінка за показниками: супротив зімкненню, розробленість та абстрактність назви виявила недостатній рівень у 11 (44 %) випробуваних. Загалом, високий рівень здобуло 2 (8 %) випробуваних, середній – 11 (44 %) та 14 (46 %) виявили низький рівень розвитку творчих здібностей.

З метою збору інформації щодо суб'єктивної оцінки ознак критичного мислення та проявів рефлексивності випробуванним була запропонована авторська анкета, що містила 16 відкритих запитань. Розглянемо результати, отримані за деякими питаннями. На питання: «Скільки часу у Вас зазвичай займає прийняття рішення?» тільки 6 (24 %) респондентів надали чітку відповідь, що коливалась від хвилини до декількох годин. У свою чергу, питання: «Чи схильні Ви до систематизації речей, планів? Скільки разів на тиждень Ви цим займаєтесь?» виявило, що 12 (48 %) з 25 випробуваних схильні до систематизації та займаються цим майже кожного дня або з певною регулярністю. Згідно з відповідями, 14 (56 %) дітей не мають складнощів в процесі формування висновків і цей процес займає не більше декількох годин. 15 (60 %) респондентів відповіли, що їм легко визнавати свої похибки, а 14 (56 %) випробуваних з 25 виявились схильні до складання уявної таблиці з плюсами та мінусами ситуації перед або після події. Відповіді на питання анкети підкріпили дані, отримані протягом попереднього стандартизованого діагностичного дослідження.

Також в анкеті та протягом діагностики методами з визначення креативності учням старших класів пропонувалися такі запитання: «Як часто Ви займаєтесь творчістю?», «Яким видом творчості Ви займаєтесь?». Спираючись на отримані відповіді, зауважимо, що переважна більшість дітей займається творчою активністю, а саме 22 (88 %) випробуваних з 25. В ході дослідження було виявлено, що серед дітей з високим та середнім рівнями розвитку критичного мислення 100 % залучені до творчості. При цьому, була зафіксована закономірність у взаємозв'язку креативності та критичності

мислення, а саме, ті респонденти, які комбінують декілька видів творчої діяльності отримали вищі показники критичного мислення у порівнянні з іншими випробуваними. Серед видів творчої діяльності лідерами стали: малювання, танці та виготовлення саморобних виробів. Закономірності розподілу відсоткових даних за віком випробуваних виявлено не було.

Висновки. Отже, критичне мислення має свої характерні особливості, має тісний зв'язок з креативністю, але не тотожне креативному, і є важливою складовою продуктивного мислення людини. Критичне мислення – запорука ефективності людини, активно розвивається в шкільному віці, тому має забезпечуватися всією системою шкільного навчання. Вміння критично мислити є невід'ємною характеристикою оригінальності сприйняття учнями навколишнього світу, важливою умовою їхньої підготовки до самостійної плідної праці та життя в демократичному суспільстві. Тож у зв'язку із значущості критичного мислення та специфічністю його розвитку в підлітковому віці був проведений експеримент, результати якого виявили, що сформовані навички критичного мислення має майже половина випробуваних віком від 14 до 17 років. Окрім цього, був виявлений взаємозв'язок між низькою рефлексивністю та низьким рівнем розвитку критичного мислення. Також виявлено, що найбільший рівень креативності продемонстрували підлітки, які мали високі показники розвитку критичного мислення. Високий рівень критичного мислення був визначений у дітей, які у своїй діяльності комбінують декілька видів творчої активності. Результати дослідження доповнили гіпотезу про взаємообумовлений розвиток критичного та креативного мислення.

Список використаних джерел

1. Про освіту: Закон України № 2145-VIII від 05.09.2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 31.09.2022).

2. Нова Українська школа: Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 31.09.2022).
3. Максименко С. Д. Загальна психологія: підр. [для студ. вищ. навч. закл.]. Київ : Центр навчальної літератури, 2019. 272 с.
4. Зозуля І. М. Роль гри у розвитку креативності дітей дошкільного віку. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*, 2020, Том. VI, Психологія обдарованості, Вип. 17. С. 267 – 276.
5. Конверський А. Є. Критичне мислення. Підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 344 с.
6. Горяїнов А. Основи критичного мислення. Київ : Книгоноша, 2022. 174 с.
7. Гріффітс К., Кості М. Посібник із креативного мислення. Харків : Фабула, 2020. 288 с.
8. Деббінк А., Мешон А. Думай сам. Розвиваємо критичне мислення. Київ : Vivat, 2021. 144 с.
9. Окнова А. С. Психологічні особливості розвитку креативності підлітків. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*, 2019, Том. VI, Психологія обдарованості, Вип. 15. С. 423 – 429.
10. Wertheimer M. Productive Thinking. Editors: Viktor Sarris. Series Title: Classic Texts in the Sciences. Springer Nature Switzerland AG, 2020. 257 p.
11. Hurson T. Think Better: An Innovator's Guide to Productive Thinking Hardcover. McGraw-Hill, 2007. 300 p.
12. Тягло О. В. Критичне мислення: Навч. посіб. Харків : Вид. група «Основа», 2008. 192 с.